

Ἀχιλλεὺς, καίτοι πλείους ἔχων ἀφορμὰς νὰ ὀργίζηται κατὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος, λοιδορεῖ μόνον καὶ ἀπειλεῖ διὰ τοῦ ξίφους, ἀλλὰ δὲν προκαλεῖ εἰς μονομαχίαν· ἡ ὑπερβολὴ αὕτη ἐπεφυλάσσετο εἰς χρόνους μᾶλλον πεφωτισμένους καὶ κομψότερους. Μεγίστην δόξαν φέρει τοῖς Σουλιώταις ψήφισμα μαρτυροῦν ὅτι ἐπίστανται καὶ νὰ ἀμύνωνται περὶ τῆς πατρίδος καὶ νὰ ὀρθώσιν αὐτὴν διὰ νόμων ἀγαθῶν· ἔπως δηλαδὴ καταπαύσωσιν οὐχὶ τὰς ἀγνώστους αὐτοῖς μονομαχίας, ἀλλὰ τὸ βάρβαρον ἔθιμον τοῦ ἀλληλοκτονεῖν ἕνεκα πραγμάτων οὐδενὸς λόγου ἀξίων, ἔθεντο πρὸ μικροῦ νόμον, καθ' ὃν ἔχουσιν ἐξουσίαν νὰ ζημιῶσι πάντα φονεὰ δι' ἀδρῶν προστίμων, νὰ κατεδαφίζωσι τὴν οἰκίαν αὐτοῦ καὶ διὰ παντὸς νὰ τὸν ἀφαιρῶσι τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνοικοδομεῖν αὐτήν. Ὁ νόμος θὰ ἔφερε μὲν κόσμον καὶ τιμὴν τῷ Σόλωνι καὶ τῷ Λυκούργῳ, ἀναμιμνήσκει δὲ τοὺς ἐξαγνισμούς, οἵτινες ἐπεβάλλοντο τοῖς φονεῦσιν ἐπὶ τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων. εἶναι δὲ τοῦτο οὐχὶ μοναδικὸν σημεῖον ὁμοιότητος Σουλιωτῶν καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων. Οὐδέποτε οἱ Ἕλληνες ἐξήλαυον τὰς στρατιάς αὐτῶν ἀνευ μάντεως· τῶν δὲ Σουλιωτῶν Κάλχας ἀνομολογεῖται νῦν ὁ πατὴρ Σαμουήλ, τούτῳ μόνον διαφέρων τῶν πάλαι θεοπρόπων, ὅτι οἱ μὲν ἀνεζήτουν τὰς προρρήσεις ἐν τοῖς σπλάγχθοις τῶν ἱερείων, ὁ δὲ ἀρύεται τοὺς χρησμούς ἐκ τῶν Ἱερῶν Γραφῶν, ἐρμηνεύων τοῖς ἰδίαις συμπολίταις Ἠσαΐαν καὶ Ἰεζεκιήλ, Δανιήλ καὶ Ἱερεμίαν. Τὰ ἀσαφῆ τῶν προφητῶν χωρὶα διασαφηνίζει ὁ πατὴρ καὶ ὑποφήτης Σαμουήλ μετ' εὐχερείας πολλῆς, προσαρμόττων αὐτὰ εἰς τὰ συμβάντα, ἅτινα ἀπὸ τινῶν ἐνιαυτῶν ἐπιβλέπομεν, ἀπανταχοῦ δὲ ἀνευρίσκων τοὺς Γάλλους. Ἐπειδὴ δὲ αὐτὸς μὲν τυγχάνει ἐξόχου τιμῆς ἐν τῇ πατρίδι, αἱ δὲ προφητεῖαι αὐτοῦ ἐκ τῆς νέας Διωδίωνης ἀντηχοῦσιν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, οἱ Γάλλοι ὑπολαμβάνονται νῦν ὁ Μεσσίας τῆς μεγίστης μερίδος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐπὶ τῶν γενναίων Σουλιωτῶν μείζονα τὸν λόγον ἐξέτεινα διότι ἡ προθυμία καὶ ἐνέργεια, μεθ' ἧς προμάχονται τῆς πατρίδος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἐπαρθεῖσιν ἔτι μᾶλλον ὑπὸ τῶν ἐν Γαλλίᾳ διαδραματιζομένων, τεράστιον ἔσχε ροπὴν καὶ ἐπὶ τοὺς ἄλλους τῶν Ἑλλήνων.

Τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ἐμνημόνευσα ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὡς τοῦ ἐσχάτου τῶν αἰτίων τῆς νῦν παρὰ τοῖς Ἕλλησι τελουμένης ἠθικῆς μεταβολῆς διὰ τὸν ἀπλοῦν λόγον, ὅτι κατὰ τὴν τάξιν τοῦ χρόνου πράγματι ἀπεδείχθη ἡ ἐσχάτη, καίτοι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο συμβαλομένη ὅπως ἐγκολάψῃ τῇ διανοίᾳ τῶν Ἑλλήνων τὴν σωτήριον ἰδέαν, ἣν εἶχον

συλλάβει περὶ τῆς χρείας τῆς ἑαυτῶν ἐκπαιδεύσεως. Πρὸ τριάκοντα ἑνιαυτῶν ἐν ἑκάστη τῶν τεσσάρων ἢ πέντε μεγάλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς δυσεύρετοι ἦσαν δύο ἢ τρεῖς Ἑλληνες νοῦντες ὀπωσοῦν καὶ λαλοῦντες τὴν γαλλικὴν· σήμερον τούναντιον ἡ γαλλικὴ λαλεῖται ὑπὸ πλειόνων καὶ καθίσταται κοινὴ ὡς περ ἡ ἰταλική, πορίζουσα τοῖς Ἑλλησιν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῶν τε Γάλλων καὶ τῆς φιλολογίας αὐτῶν. Τὴν γνῶσιν ἠύξησεν ἕτερον αἴτιον, ἐκ τῆς γαλλικῆς καὶ τοῦτο ἐπαναστάσεως ἠρτημένον. Ἡ ἐλευσιότης, εἰς ἣν κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου περιέστη τὸ ἐμπόριον τὸ γαλλικόν, ἡ σπάνις καὶ ἡ ἔνδεια τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ ἀνδρείου στρατοῦ, σύναμα δὲ καὶ ὁ ζῆλος τοῦ ὑπηρετῆσαι τοῖς Γάλλοις ἤγαγον εἰς τὴν Γαλλίαν παμπόλλους τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τε καὶ ναυκλήρων, οἵτινες ἐπώλησαν μὲν τὰ φορτία ἐπ' ὠφελείᾳ οὐχὶ μικρᾶ, ἐκέρδησαν δὲ καὶ ἄλλο κέρδος οὐσιωδέστερον, μείζονά τινα δηλονότι ἢ ἐλάσσονα παιδείας βαθμόν· καὶ σύμπαντες μὲν νὰ ἐκπαιδευθῶσι δὲν ἠδυνήθησαν ἔνεκεν τῆς ἡλικίας, τοῦ ἐπιτηδεύματος καὶ ἄλλων περιστάσεων· σύμπαντες ὁμως ἐπιδόντες τοῦ ἔθνους τὸ μεγαλεῖον καὶ τοῦτο εἰς τὰ φῶτα ἀπονείμνυτες, ὑπέστρεψαν οἴκαδε ἤττον ἀμικθεῖς ἢ τὸ πρόσθεν, δυσφοροῦντες μὲν ὅτι ἐγνώρισαν τὴν Γαλλίαν ὀψέ, ὑπὸ διακαοῦς δὲ φλεγόμενοι πόθου νὰ συντελέσωσιν ἐκ τῶν ἐνόντων εἰς τὴν ἀρξάμενην ἐν τῇ πατρίδι ἠθικὴν ἀλλοίωσιν.

Τὸ μέγα δράμα ἐν Γαλλίᾳ ἐπεσφράγισεν εἰς τὴν ἠθικὴν ἀλλοίωσιν τῆς Ἑλλάδος πορείαν κανονικωτέραν, ἀπέδειξε δὲ αὐτὴν οὕτω προφανῶς σφοδρὰν καὶ ὀξεῖαν, ὥστε οἱ Ἑλληνες ἐν τῇ νέᾳ ὁδοῖ, ἣν αὐτοὶ ἐχυτοῖς ὠδοποίησαν, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἀναποδίσωσιν εἰς τοῦπίσω. Πρῶτον χωρῶν διίσχυρίζομαι καὶ τόδε· ἐν τῇ ἕρᾳ ταύτῃ ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι ἀρχοῦντα βιβλία εὐρωπαϊκὰ ἐλληνιστὶ μεθηρμηνηνευμένα καὶ ἱκανὴ πληθὺς λογίων, ὅπως, ἀφ' οὗ προβιβάζωσιν εἰς τὴν ἀκμὴν τὰ γράμματα ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι, ἔλθωσιν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ διενεργήσωσι τὴν ἐνθάδε κατὰ τὸ δεύτερον ἀναγέννησιν αὐτῶν, ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ περιπέση αὐθις ἡ Εὐρώπη εἰς τὴν βαρβαρότητα τοῦ τρισκαιδεκάτου καὶ τεσσαρακαιδεκάτου αἰῶνος. Ἀρκεῖ ὁ ἐπεικῆς καὶ ἀδέκαστος παρατηρητῆς νὰ ἐμβλέψῃ εἰς τοὺς ἐλέγχους τῶν ἀπό τινων ἑνιαυτῶν εἰς τὴν καθωμιλημένην ἐλληνικὴν μετενηνεγμένων καὶ θὰ πεισθῇ, ὅτι ἐν τοῖς νῦν χρόνοις οἱ λόγοι Ἑλληνες εἶναι καὶ πολυαριθμότεροι καὶ μᾶλλον πεπαιδευμένοι τῶν Ἑλλήνων τῆς πεντεκαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος, οἵτινες, φεύγοντες πατρίδα παρεσκευασμένην ὑπὸ τῆς δεσποτείας

τῶν ἐγγχωρίων μοναρχῶν νὰ ὑποκύψῃ εἰς ζυγὸν ἀλλοτριῶν, ἤλθον ἵνα προσενέγκωσι τῇ Εὐρώπῃ, ἀντὶ τοῦ παρεχομένου ἀσύλου, τὰ ἔτι ὑπολειπόμενα αὐτοῖς ὀλιγοστά φῶτα.

Ἐν τῷ μνημονευθέντι ἐλέγγῳ, μακροτέρῳ ὄντι ἢ ὥστε νὰ ἀπαγγελοῖ ὅλος ἐνθάδε, φαίνονται οὐκ ὀλίγα συγγράμματα Μαθηματικῶν, τὸ περὶ ἀνθρωπίνης διανοίας Δοκίμιον τοῦ Λωκίου, ἡ Λογικὴ τοῦ Κονδιλλιάκου, ἡ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν Γραμματικὴ τοῦ Μαρτίνου, πραγματεῖαι χημείας, ἰδίως δὲ ἡ χημικὴ φιλοσοφία τοῦ Φουρκροά καὶ τὸ τοῦ Μοντεσκύ ἀριστούργημα περὶ τῶν αἰτίων τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τῶν Ρωμαίων. Παραλείπω δυσαρθροῦτα συγγραμμάτια ἀφορῶντα εἰς τέρψιν ἢ εἰς διδασκαλίαν καὶ τινὰ δράματα, μυθιστορήματα καὶ διατριβὰς περὶ ἀγωγῆς παίδων, ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν μετενεχθέντα καὶ ὁσημέραι μεταφερόμενα. Ἡ μετάφρασις τῆς περιηγήσεως τοῦ Ἀναχάρσιδος, ἀρξαμένη καὶ διακοπεῖσα διὰ λόγους, οὐς πρὸς τιμὴν τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος παρέρχομαι ἐν σιγῇ, ἐπανελήφθη. Συγγράμματα ἑλληνιστὶ μεθερμηνευόμενα καὶ ἄλλαι πραγματεῖαι ἑλληνιστὶ συντασσόμεναι, αἵτινες πρὸ τριάκοντα ἐνιαυτῶν θὰ ἐξήγειρον μέγαν θόρυβον, ἀναγινώσκονται μεθ' ἡδονῆς ἢ τοῦλάχιστον δὲν προκαλοῦσι τὰς κρίσεις ἀνθρώπων, οἷς πλεῖστον θὰ συνέφερε τὸ γογγύζειν καὶ θορυβεῖν. Γεωγραφικοὶ πίνακες ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ γινώσκονται ἤδη ἀπό τινων ἐνιαυτῶν· ἐξεδόθησαν δὲ καὶ βιβλοὶ γεωγραφίας, ἐν αἷς ἐπαρχίαι τινὲς τῆς Ἑλλάδος περιγράφονται ἐν ἀκριβείᾳ. Πολλοὶ τῶν συγγραφέων τῆς Βυζαντιδος, μεθερμηνευθέντες, διδάσκουσι τὸν ἀναγινώσκοντα λαὸν τὰ ἀληθῆ αἷτια τῶν ἀτυχημάτων αὐτοῦ. Ἄλλοι ἀσχολοῦνται περὶ τὴν σύνταξιν ἑλληνικοῦ λεξικοῦ ἰσομεγέθους τῇ τοῦ Ἱερρίκου Στεφάνου, ἐκτείνουσι δὲ τὴν προθυμίαν καὶ τὰς φροντίδας αὐτῶν μέχρι τῆς καθωμιλημένης ἑλληνικῆς. Τὸ ἰδίωμα τοῦτο, προελθὸν ἐκ τῆς γλώσσης τῶν ἐνδόξων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος συγγραφέων, καθάπερ, ἐκ τῆς λατινικῆς ἢ ἰταλικῆς, ἢ γαλλικῆς καὶ τινες ἄλλαι γλώσσαι εὐρωπαϊκαί, πλεονεκτεῖ τούτων καθ' ἕσον ἀπέστη ὀλιγώτερον τῆς κυρίας αὐτοῦ πηγῆς· οὐδὲν ἤττον ὁμοίως εἶναι ἰδίωμα νέον, διατελοῦν ἐν τῇ αὐτῇ σχεδὸν φάσει, ἐν ᾗ ἡ γαλλικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μονταιγίου. Οἱ τοῦ ἔθνους λόγιοι, οἱ τέως ἀμελήσαντες καὶ μέχρι τινὸς καταφρονήσαντες αὐτοῦ, ἐξ ἀνάγκης τανῦν χρώμενοι αὐτῇ ὅπως γνωστὰ ποιῶσι τῷ ἔθνει τὰ συγγράμματα τῶν ἀλλοδαπῶν, ἐρευνῶσι καὶ οὐς δύναται αὐτὸ ἐξ ἑαυτοῦ νὰ παράσχη πόρους, καί τινας ἄλλους, δι' ὧν θὰ ἐπλουτίζετο,

Αισθάνονται δὲ, ὅτι καὶ τοῦτο διατελεῖ ἐν τινι ἐπαναστάσει ἤτοι ἀλ-
λοιώσει. Ἐπειδὴ θεραπεύεται ὑπὸ μυρίων διαφόρων καλάμων, δυσχερές
καθίσταται τὸ προῖδειν ἀκριβῶς τὸ ὄριον, ἐν ᾧ θὰ σταθῇ, ἢ τὸν χα-
ρακτῆρα, δι' οὗ θὰ διαστέλληται τῶν ἄλλων ιδιωμάτων. Ἀλλὰ καὶ ἐκ
τῆς πρώτης ἡλικίας αὐτοῦ τεχμαιρόμεθα, ὅτι ἐπαγγέλλεται τὴν ἔνωσιν
ἀγαθῶν ιδιοτήτων, ἄλλοθι δυσσευρέτων. Ἐκ τῶν μεταφραζομένων βιβλίων
πάμπολλαι πραγματεύονται τὰς λεγομένας ἀκριβεῖς ἐπιστήμας· εἰκά-
ζομεν λοιπὸν, ὅτι πρώτη τῶν ἀγαθῶν ιδιοτήτων θὰ ᾖ ἡ σαφήνεια·
ἐπειδὴ δὲ διασώζει ἔτι πλείους στροφὰς καὶ ἀντιμεταθέσεις τῆς ἀρχαίας
ἐλληνικῆς, ἔχομεν δι' ἐλπίδος, ὅτι οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς οὐ μόνον δὲν
θὰ ἀποδοκιμάσωσιν αὐτὰς ὡς κωλύουσας δῆθεν τὴν σαφήνειαν, ἀλλὰ
θὰ φιλοτιμηθῶσι νὰ τὰς συναρμολογήσωσι πρὸς τὴν πρώτην ἐκείνην
ιδιότητα οὕτως ὥστε ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ νὰ προκύψῃ γλῶσσα φέρουσα
ὑπὸ τῆς ἀνθη λαμπρᾶς φαντασίας τοὺς πεπείρους καὶ ὠραίους καρπούς
τοῦ λογικοῦ. Λεξικὸν ἐλληνικῆς, γαλλικῆς καὶ ἰταλικῆς γλώσσης ἐξε-
δόθη ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως· τὸ ἔργον τοῦτο
φέρει μὲν μυρία δείγματα τῆς ὑπερβολικῆς κατασπέυσεως, μεθ' ἧς ἀπε-
τελέσθη, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε φανερὸν ποιεῖ καὶ τὸν ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς
πνεύμασιν ἐπικρατοῦντα ἀναβρασμόν.

Ἡ τῶν βιβλίων ἐπαύξησης ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπαύξησην τῶν
φώτων· διαδιδόμενα δὲ παρὰ τῷ λαῷ τὰ βιβλία θὰ συντείνωσι καὶ
αὐτὰ ἐν μέρει εἰς τὴν ἐπαύξησην τῶν φώτων καὶ εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν
ἠθῶν τοῦ ἔθνους. Μετὰ χαρᾶς κρυφίας ὁ παρατηρητῆς διορᾷ καὶ τὴν
δύναμιν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν φώτων τούτων. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν
ἄνθρωποι, οὐδεμίαν ἄλλην κεκτημένοι παιδείαν ἢ τὴν προκύπτουσαν ἐκ
τῆς ἀπλῆς ἀναγνώσεως, διανοοῦνται ἤδη καὶ πράττουσιν οὕτως ὥστε
ἐμπνέουσι τὰς χρηστοτάτας τῶν ἐλπίδων. Εὕρισκει τις πλουσίους, ¹⁾ ὡς
ἄλλοτε εἶπα καὶ ἄσμενος νῦν ἐπαναλέγω, ποιουμένους τοῦ ἰδίου πλούτου
χρῆσιν ἔντιμον καὶ ἀξίαν ἀνδρὸς σοφοῦ. Προικίζουσι γυμνάσια, ἐμβάλλ-
λουσι θάρρος εἰς τοὺς εὐφρεῖς, ἐπαρκοῦσιν ἐξ ἰδίων καὶ τιμῶσι διὰ τῆς
φιλίας καὶ σχεδὸν εἰπεῖν διὰ τοῦ σεβασμοῦ αὐτῶν νέους, ὧν οἱ χρη-
ματικοὶ πόροι δὲν ἐξισοῦνται πρὸς τὴν καταβιβρώσκουσαν αὐτοὺς φιλο-

¹⁾ Ἐξοχὸν θέσιν ἐν τούτοις κατέχουσιν οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμάδαι, ὧνπερ εἰς
τὸν ζῆλον καὶ τὴν φιλοπατρίαν τὸ ἔθνος ὀφείλει τὴν ἐκτύπωσιν πλείστων καὶ
ὠφελιμωτάτων συγγραφῶν.

μάθειαν. Ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ διατρίβουσιν ἐν Εὐρώπῃ πολλοὶ μὲν Ἑλληγες σπουδάζοντες ἀναλώμασι τῶν οἰκείων δῆμων, πλείους δὲ ἔτι ὀφείλοντες τὴν ἑαυτῶν παιδείαν εἰς τὴν ἐλευθεριότητα τῶν ἰδιωτῶν καθ' ἕκαστον.

Μακρὰν μὲν ἄχρι τούδε ἀπέτεινα τὴν ἀπεικασίαν τῆς νῦν καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, αἰσθάνομαι δ' οὐχ ἤττον ὅτι ἀπλῶς ἐσχιαγράφησα αὐτήν. Ἐπέστη ἡ ὥρα νὰ καταστρέψω τὸν λόγον· ἄριστα δὲ θὰ ποιήσω τοῦτο ἀνακεφαλαίων τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἰρημένα.

Μεσοῦσης τῆς πρόσθεν ἑκατονταετηρίδος οἱ Ἑλληγες ἐπένοντο, ἐστέναζον ὑπὸ τῷ βάρει φρικωδεστάτου ζυγοῦ καὶ ὑφίσταντο πάντα τὰ δεινὰ ἐπακλουθήματα δουλείας μακροχρονίου. Ὀλίγιστα μὲν ἐν Ἑλλάδι ἐσώζοντο ἔτι ἐκπαιδευτήρια, ἐν οἷς ὀλιγοστοὶ ἄνδρες ἐπορίζοντό τινα οὐδαμῶς ἐσπουδασμένην ἀλλ' ἐπιπόλαιον γνῶσιν τῆς ἐλληνικῆς· τὸ δὲ ὑπόλοιπον τοῦ ἔθνους ἦτο κατάδεδικασμένον νὰ μαραίνηται ἐν ἄκρᾳ ἀπαιδευσίᾳ ἢ νὰ ἀνχιγινώσκη βίβλους, ὧν ἡ γνῶσις ἦτο ἀξία ἤττονος λόγου τῆς ἀμαθίας. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὰ φῶτα πλειόνων τῆς Εὐρώπης χωρῶν τρέπονται νέας ὁδοὺς, συνεργούντων πρὸς τοῦτο τῶν ἐν Γαλλίᾳ φιλοσόφων ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἔθνος, ἡ δὲ Ἑγκυκλοπαιδεία ἐμφανίζεται ἅμα μὲν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς νέας τροπῆς, ἅμα δὲ ὡς αἷτιον ὑποβοηθοῦν καὶ προβιβάζον αὐτήν. Ὀλίγαι τῶν φῶτων ἀκτῖνες διαφυγοῦσαι εἰσδύνονται εἰς τὴν Ἑλλάδα· οἱ δὲ Ἑλληγες, εἰ καὶ μὴ καταμύουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς, εἶναι καὶ ἀσθενέστεροι καὶ πτωχότεροι ἢ ὥστε νὰ δέχωνται καὶ ἀνέχωνται ὄλην τῶν ἀκτίνων ἐκείνων τὴν λαμπρότητα. Ἐκτοποὶ καιροὶ καὶ περιστάσεις ἔνθεν μὲν ἀνοίγουσι νέας διεξόδους εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς, ἔνθεν δὲ ἐξάπτουσι πόλεμον, ὅστις τελευτῶν διασκεδάζει τὴν γοητείαν ἐν ἣ περιεχαρακοῦτο ἡ δύναμις ἡ ὀθωμανικὴ. Ἐπ' ἀμφοτέροις τοῖς γεγονόσι τούτοις οἱ τέως καταβεβλημένοι Ἑλληγες ἐπαίρονται καὶ ὑψοῦνται κατ' ἴσην ἀναλογίαν, καθ' ἣν ταπεινοῦται ἡ ὑπερηφανία καὶ πράγνεται ὅπως οὖν ἡ δεσποτεία τῶν καταδυναστευόντων. Ἐντεῦθεν ἀληθῶς ἄρχεται ἡ τῶν Ἑλλήνων ἀφύπνις· τὰ ἐκ τοῦ ληθάργου ἀνανήψαντα πνεύματα ἐκπλήσσονται θεώμενα τὴν ἰδίαν ἐλθεινότητα· ἐπαυξάνει δὲ τὴν ἐκπληξιν καὶ ἐρεθίζει τοὺς ἄνδρας ἡ αὐτὴ ἐθνικὴ κενοδοξία, ἡ τέως κωλύσασα αὐτοὺς νὰ συνειδῶσι τὴν ἐλθεινότητα. Τότε δὴ πρῶτον θεᾶται τὸ ἔθνος τὸ εἰδεχθὲς θέαμα τῆς ἀμαθίας αὐτοῦ καὶ φρίττει ἀναστρέφον τὰ βλέμματα εἰς τὸ ἄπειρον διάστημα, δι' οὗ χωρίζεται ἀπὸ τῆς τῶν προγόνων εὐκλείας. Ἀλλ' ἡ

λυπηρά ανακάλυψις δὲν ὤθει εἰς ἀπόγνωσιν τοὺς Ἕλληνας, βαιᾶ τῆ φωνῇ λέγοντας καθ' ἑαυτοὺς· «ἔλκομεν τὸ γένος ἐκ τῶν Ἑλλήνων· ἄς πειραθῶμεν λοιπὸν νὰ καταστῶμεν ἄξιοι τοῦ ὀνόματος, ἢ ἄς μὴ φέρωμεν αὐτὸ ἔτι». Ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου τὰ ἐκπαιδευτήρια μεταρρυθμίζονται καὶ πληθύνονται, νεανία δὲ πολλοὶ ἐκλείπουσι τὴν πατρίδα ἵνα ἐκμάθωσι γλώσσας καὶ φωτισθῶσι τὰ φῶτα τῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης ἐθνῶν, ἅμα δὲ ὑποστρέψαντες εἰς τὰ ἴδια ἀποδείκνυνται ἐπιστάται τῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως, διδάσκοντες διὰ ζώσης φωνῆς, μεταφράζοντες βιβλία παντοδαπὰ, οὕτω δὲ στοιχειοῦντες τὸ ἔθνος, ὅπερ ἐπὶ πλεῖον αἰσθάνεται τῆς παιδείας τὴν χρείαν. Πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργοῦνται ἡρέμια καὶ βραδέως, ἀλλὰ συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως. Τελευταῖον ἐπέρχεται ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις, ἥτις κατὰ τὴν κοινὴν προσδοκίαν ἔδωκεν εἰς τὴν ἀρξάμενην ἐν Ἑλλάδι ἠθικὴν μεταβολὴν νέαν ὠθησιν τοσοῦτην σφοδρότεραν, ὅσω συνεδυάζετο τῇ ἐλπίδι τῆς βελτιώσεως τῶν τυχῶν τῆς Ἑλλάδος. Ὑπὸ τῆς νέας κινήσεως θερμαινόμενα τὰ πνεύματα καὶ δὴ καὶ ἐξάλλως ἐπαιρόμενα, ἐν τισὶ μὲν μικραῖς γωνίαις τελοῦσι θαύματα ἀνδρείας, ἐν δὲ ταῖς μείζονσιν ἐπαρχίαις τῆς Ἑλλάδος προκαλοῦσιν εὐρύτερα σχέδια. Ἐν τῇ καταπληκτικῇ τῶν γαλλικῶν ὀπλιῶν ἐπιτυχίᾳ οὐδὲν ἕτερον διορῶσιν οἱ Ἕλληνες ἢ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παιδείας· ὀργῶσι λοιπὸν νὰ πολλαπλασιάσωσι τοὺς πόρους καὶ τὰς μεθόδους τοῦ φωτισμοῦ τοσοῦτω μᾶλλον, ὅσω πλέον θχυμάζουσι τὴν ἐπιτυχίαν. Λι ἀπὸ τῆς πρώτης ἀφυπνίσεως τοῦ ἔθνους ἀρξάμενοι μεταφράσεις ἀλλοδαπῶν βιβλίων δὲν προήχθησαν ἄλλοτε μετὰ μείζονος ἐνεργείας ἢ ἐπὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ μετ' αὐτήν· οὐδεμίαν δὲ ποιεῖται ὑπερβολὴν ὁ διατεινόμενος, ὅτι κατὰ τὴν δεκαετίαν τῆς ἐπαναστάσεως, ἥτις ὑπῆρξε καὶ τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ἢ ἐσχάτη δεκαετηρίς, ἐξεδόθησαν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ παντοδαπῶν ὑποκειμένων διδακτικὰ βιβλία πολλῶν πλείονα τῶν ἐκδοθέντων καθ' ἕλον τὸν χρόνον, τὸν ἀπὸ τῆς καταλύσεως τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις ἔληξεν· ὀλίγον δὲ πρὸ ταύτης συνωμολόγησαν εἰρήνην Ρῶσσοι καὶ Τούρκοι· ἀμφότερα ὅμως τὰ συμβεβηκότα δὲν παύονται ἔχοντα μεγίστην ἐπὶ τὰ ἑλληνικὰ πνεύματα ροπὴν· οὐδεμίαν δὲ ὑπάρχει πιθανότης, ὅτι θὰ ἐκρυῶσι τῆς μνήμης, διότι τανῦν οἱ Ἕλληνες κέκτηνται μὲν πλείους χρηματικοὺς πόρους, εἶναι δὲ ἦττον ἀμαθεῖς. Ἡ μικρὰ πληθὺς τῶν βιβλίων, ἢ τῆς τυπογραφίας ἀπειρία καὶ ἡ τῆς ἐπικοινωνίας σπάνις ἐκώλυον ἄλλοτε τοὺς λαοὺς νὰ φωτίζωνται ἢ νὰ ἀναχτιῶνται ὅσα ἀπόλεσαν

φῶτα· ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις τούναντίον ραδία ὑπάρχει ἢ ἀπὸ χώρας εἰς χώραν μετακομιδὴ καὶ τῶν φώτων καὶ τῶν οἰκείων προϊόντων καὶ τῶν ἐπιτηδείων. Τῷ ὄντι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τινος χρόνου προσέθεσαν εἰς τὴν συνήθη αὐτῶν ἐμπορίαν καὶ τὴν ἐπιμιξίαν τῶν ἐπιστημῶν, πάντοθεν τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίως τῆς Γαλλίας ἐξάγοντες βιβλία καὶ φῶτα ὡς ἐξάγουσιν ὑφάσματα, ἐπεξεργασμένα μέταλλα καὶ ἄλλα ἔργα βιομηχανίας εὐρωπαϊκῆς. Ἐν δὲ μόνον ἔτι κωλύει αὐτοὺς νὰ εὐρύνωσιν ἐκ τῶν ἐνόμων τὸν νέον τῆς ἐμπορίας κλάδον, συστολὴ τις δηλονότι καὶ εὐλάβεια ἀπέναντι τῶν κυβερνώντων, ἣν ὑπαγορεύει μὲν ἡ φρόνησις, δικαιολογεῖ δὲ ἡ πρὸς τὴν παιδείαν διάθεσις καὶ περιφορὰ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς.

Τοιαύτη μὲν ἡ νῦν κατάστασις τῆς Ἑλλάδος, τοιοῦτον δὲ καὶ τὸ φρόνημα τῆς νῦν γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων. Ὅτε ἀνέλαβον τὸν κάλαμον ὅπως εἰκονογραφήσω τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος κατάστασιν, δεινὸς ἤρξατο ἐν τῇ ἐμῇ καρδίᾳ ἀγὼν, ὅστις οὐχὶ πρότερον ἐπαύσατο ἢ ἀφ' οὗ διέπερανα τὸ ἔργον. Ἡ μὲν ἀλήθεια μετὰ τῆς αὐστηρᾶς αὐτῆς φωνῆς ἱερὸν ἐπέβαλέ μοι καθῆκον νὰ παραστήσω τὰ πράγματα ὡς ἔχουσιν· ἡ δ' εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τῆς δουλείας κεκυφίᾳ πατρίς ἀνύψου τοὺς δακρυβρέκτους ὀφθαλμοὺς καὶ δεικνύουσά μοι τὸν κατεσπαραγμένον αὐτῆς κόλπον ἐξώρκιζέ με, ἀνθ' ἧς ἐχορήγησέ μοι γεννήσεως καὶ ἀγωγῆς, μηδὲ τὴν ἀλήθειαν τῆς πρόσθεν καταστάσεως αὐτῆς νὰ ἀποκαλύψω τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν ἀλλοτρίων. Ἀπλῆ τανῦν δικαιοσύνη πρὸς ἑμαυτὸν χρῶμαι διίσχυριζόμενος, ὅτι νικητῆς ἐξέρχομαι τοῦ ἀγῶνος τούτου, οὔτε ἀλήθειαν, οὔτε πατρίδα προδούς. ὦ ἀλήθεια! μηδέποτε φοβηθῆς μήπως καταγράνω τὸν κάλαμόν μου διὰ τοῦ ψεύδους· ὦ φίλη πατρίς, ἂν μηδὲν ἕτερον εἶχον περὶ σοῦ νὰ ἐξαγγείλω ἢ πονηρὸν, μυριάκις θὰ κατέρρευε τῆς χειρός μου ὁ κάλαμος πρὶν ἢ γράψω μίαν μόνον λέξιν. Τὰ πάλαι ἁμαρτήματά σου δὲν εἶναι ἔτι ἁμαρτήματα σά· ἐμνημόνευσα δὲ τούτων ἐπὶ τῷ μόνῳ σκοπῷ τοῦ καταστήσαι προφανεστέραν τὴν ἀξίαν τοῦ νῦν βίου καὶ τῶν τρόπων σου. Καλὸν μὲν νομίζεται τὸ μηδέποτε πεσεῖν, πρεπωδεστέρα δὲ τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἀρετὴ νομίζεται τὸ ἀναστῆναι ἐκ τῆς πτώσεως. Τανῦν δὲ, ἐν ᾧ πειρᾶσαι νὰ ἀναστῆς, τί διαφέρει ἂν περιστάσεις παντοειδεῖς ὤθησάν σε εἰς ἄβυσσον ἀτυχημάτων; Ὅσοι βαθυτέρα ἢ ἄβυσσος, τοσοῦτω προθυμότερον ἀνομολογοῦνται αἱ ὑπὲρ τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπόπειραί σου, καὶ τοσοῦτω ἐνδοξοτέρα ἢ ἐπιτυχία ἢ ὀφείλουσα νὰ περιθῆ ἔχειναις τὸν στέφανον. Τὴν μὲν πτώσιν κοινὴν ἔχεις πρὸς

πλείονας ἄλλους λαούς· ἀλλ' ἐὰν διατελέσης ἔχουσα τοὺς αὐτοὺς τρόπους, οὐς ἐπιδείκνυσαι ἀπὸ τινων ἐνιαυτῶν, θὰ παράσχῃς τῇ γραφίδι τῆς ἱστορίας παράδειγμα παλιγγενεσίας λαοῦ. Αὐτὴ ἡ πτώσις, ἡ τοσοῦτόν σοι ὄνειδισθεῖσα, οὐδέποτε ὑπῆρξε τοσοῦτον πλήρης, ὥστε νὰ μὴ καταλίπη ἐν σοὶ αἴσθημά τι τοῦ ἀρχαίου σου μεγαλείου.

Τὸν κάλαμον ἀνέλαβον, ὧ φίλη πατρίς, ἵνα πρῶτος ἐγὼ ἀνακηρύξω τὴν ἀρξάμενην παλιγγενεσίαν σου τῇ τε Εὐρώπῃ ἀπάσῃ καὶ τῷ φιλοξένῳ τούτῳ καὶ φιλανθρώπῳ ἔθνει, παρ' ὧ νέαν εὖρον πατρίδα ἐξ οὗ χρόνου κακῆ τύχῃ ἐχωρίσθην ἀπὸ σοῦ. Ἐνθεν μὲν ἀποτίνω ὀφείλημα, ἐνθεν δὲ ποιῶμαι τινὰ προφύλαξιν καὶ λαμβάνω πρόνοιαν χάριν τῆς μελλούσης εὐκλείας σου. Ἄν ποτε ἔθνος μεγάθυμον εὐδοκήσῃ νὰ τείνῃ χεῖρα ἀρωγὸν καὶ νὰ προβιβάσῃ τοὺς γενναίους ἀγῶνάς σου, ἄς γινώσκῃ, ὅτι θὰ ἔχῃ πάσας τὰς εὐλογωτάτας τῶν ἀξιώσεων ἐπὶ τὴν εὐχαριστίαν σου καὶ θὰ καταστῇ εὐεργέτης σύμπαντος τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων· ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ προτέρου δέον νὰ πεισθῇ, ὅτι οὐχὶ αὐτὸ πρῶτον διασκεδάζει τὴν σκοτίαν τῆς νῦν Ἑλλάδος. Σὺ, πατρίς μου, ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἄνευ τῆς παρὰ τῶν ξένων ἐπικουρίας, ἀφ' ὅτου ἐπέτρεψάν σοι τοῦτο αἱ περιστάσεις, ἀνέωξας τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὰ φῶτα, ἃ τινὰ ἐν παντὶ τόπῳ περιζητοῦσα εἰσάγεις εἰς τὰς ἐστίας σου, ἀποδεικνύουσα πᾶσι τοῖς θεωμένοις, ὅτι ἂν ἡμέραι πονηραὶ δύνανται νὰ ἐρημώσωσι τὸν πολυκαρπώτατον τῶν ἀγρῶν, δὲν ἰσχύουσιν ὁμῶς νὰ ἀφέλωσι τὴν αὐτοῦ εὐφορίαν· ὀλίγον δηλονότι ἀπ' οὐρανοῦ ὕδωρ καὶ μικρά τις καλλιεργία ἀρκοῦσιν αὐτῷ ὅπως ἀναπαραγάγῃ ἅπαντα τὸν πλοῦτον, ὅστις ἐκάλυπτε τὸ πρόσθεν καὶ κατεκόσμει αὐτόν. Ἀληθεύει μὲν, ὅτι δὲν ἐπῆλθον εἰσέτι οἱ εὐτυχεῖς χρόνοι, ἐν οἷς θὰ ἀνθραμιλλᾶσαι πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τὰ σοφώτατα τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐθνῶν· ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐποίησας ἤδη ἀρχὴν καὶ ἡ ζέσις καὶ καρτερία τῆς φιλομαθοῦς νεολαίας σου καὶ ὁ ζήλος τῶν πλουσίων σου διαπρυσίως κηρύττουσιν, ὅτι δὲν θὰ διατελῆς οὐσα ὅ, τι ἦσο ἀπὸ τινων ἑκατονταετηρίδων. Ἐν τῷ νέῳ σταδίῳ, ὅπερ αὐτὴ παρασκευάζεις σεαυτῇ, ἐχώρησας πολὺ προσωτέρω ἢ ὥστε νὰ ἀναποδίσης εἰς τοῦπίσω. Τὸ κατ' ἐμέ, ἂν ἔτι ἔχει με πόθος ζωῆς πεφαρμακευμένης ὑπὸ τῆς πικρίας τῶν κατατρυχόντων σε δεινῶν, ποθῶ τὴν παράτασιν τῆς ὑπάρξεώς μου ἐν τῇ ἐλπίδι, ὅτι ταχέως θὰ ἐπίδω σε καταλαμβάνουσαν τὴν προσήκουσάν σοι θέσιν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν λαῶν. Διεξελθὼν ὡς ἐν ὑποτυπώσει τὰ ἀρτίως πεπραγμένα σοι εἰς ἐπήκοον τῆς τῶν ἀνθρωποτηρητῶν ἑταιρίας,

ἀπένειμα δικαιοσύνην καὶ τῇ ἀληθείᾳ, καὶ σοὶ, καὶ τῇ φιλανθρωπείᾳ τῶν σεμνῶν συνεταίρων μου, οἵτινες οὐδέποτε θὰ διαλίπωσι συμπαθέστατα πρὸς σὲ διακείμενοι ἔν τε ταῖς ἀτυχίαις καὶ ἐν ταῖς εὐτυχίαις σου.

Παράγραμμα. Μικρὸν ἀφ' οὗ διεπέρανα τὸ προκείμενον ὑπόμνημα, ἔλαβον δύο ἐγκυκλίους ἐντύπους, τὴν μὲν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Συνόδου, τὴν δὲ τεσσάρων λαϊκῶν διαχειριστῶν, οὓς ἡ Σύνοδος κατέστησεν ὅπως ἐγκαινίσωσιν αὐθις ἐν Ἀθῶνι τὴν σχολὴν, ἔνθα τὸ πρῶτον ἐδιδάχθη ἡ προμνημονευθεῖσα Λατνική, ἣ βέλτιον εἰπεῖν, ὅπως ἰδρῦσιν πανεπιστήμιον. Ἴν τῇ ἐγκυκλίῳ ταύτῃ, πρὸς ἅπαν τὸ ἔθνος ἐπιγεγραμμένη, οἱ τέσσαρες διαχειρισταὶ καθιστῶσιν ἐν τῷ αὐτῶν μέρει δύο ἐπιτρόπους ἐν ἐκάστη ἐπισκοπῶν σπουδαία πόλει τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐν ἐκείναις τῶν ἐν Εὐρώπῃ πόλεων, ἔνθα παρεπιδημοῦσιν Ἕλληνες, ἵνα συλλέγωσι τὰς εἰς τὸ ἐθνικὸν καθίδρυμα χρειώδεις συμβολάς. Τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου ἡ Ἐγκύκλιος μετὰ τὰς συνήθεις εὐλογίας ἄρχεται ἀπὸ τῶνδε τῶν ἀξιομνημονεύτων λόγων· «Ἰσχυρὸν ἔν κέκτηται οἰκεῖα προσόντα· τοῦ ἀνθρώπου δὲ προσὸν εἶναι ὁ λόγος, ὁ χρῆζων θεραπείας» κ.λ. Ἴδού λοιπὸν οἱ δεῖσιδαίμονες Ἕλληνες, οἵτινες, κατὰ τινα τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, ¹⁾ καιροφυλακοῦσιν ἵνα πνίξωσιν ἀλλήλους ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας! Ἴδού, λέγω, οἱ Ἕλληνες, οἵτινες δὲν ἰδρῦσιν δικαστήριον Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, ἀλλ' ἐν εἰρήνῃ ἀσχολοῦνται περὶ τὰς μεθόδους τῆς θεραπείας καὶ ἀναπτύξεως τῶν ἰδίων λογικῶν δυνάμεων· ἀρχέβουλον δὲ τοιαύτης μεταρρυθμίσεως εἰσήγησιν λαμβάνει ὁ κληρὸς.

---

¹⁾ Παύλου φιλοσοφικὰ ἔρευνα περὶ τῶν Ἑλλήνων, Μέρο Α. σελ. 103.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΕΜΠΤΟΝ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

NOMΩ. ΚΑΛΩΝ, ΝΟΜΩ. ΚΑΚΩΝ.

Ἡ αὐτοσχέδιος διχρησθὴ περὶ τοῦ περιβοήτου δόγματος τῶν σκεπτικῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφιστῶν «Νόμω καλῶν, νόμω κακῶν», εἶναι ἐκ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς διανοίας καὶ τῆς γραφίδος τοῦ Κοραΐ. Καὶ πάντα τοῦ ἀνδρὸς τὰ ἄλλα πονήματα ἂν ἔλειπον, θὰ ἦρκει αὐτῇ νὰ διατρανώσῃ τὴν θεοσεβίαν, τὴν χρηστοθήειαν, τὴν ἐν ταῖς ἐπιστημονικαῖς ἔρισι μετριοπάθειαν, τὴν πολυμερῆ καὶ πολυειδῆ σοφίαν καὶ τὴν ἀδιάλειπτον αὐτοῦ μελέτην καὶ σπουδὴν περὶ τὰς Ἱερὰς Γραφὰς καὶ τὰ πολιτικὰ ἰδίως συγγράμματα Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος.

Πλέον ἢ ἅπαξ εἶχεν ἐπαινέσῃ ὁ Κοδρικᾶς ἄλλα τε ἐπαίνων ἀνάξια καὶ τὸ δόγμα «Νόμω καλῶν, νόμω κακῶν», ὅπερ ἡμικρτημένως ἀνέφερον ἐκάστοτε εἰς τὸν Δημοκρίτον. Ὁ Κοραΐς (ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον «Στέφανος Πανταζῆς») ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι τὸ «Νόμω καλῶν, νόμω κακῶν» εἶναι αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ἀσεβὲς καὶ ὀλέθριον δόγμα, πρὸς ὃ διὰ παντὸς τοῦ βίου ἠγαντιοῦτο καὶ ἀντέλεγεν ὁ Σωκράτης· ὅτι εἶναι ἐπινόημα οὐχὶ τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ τῶν Σοφιστῶν καὶ τῶν Σκεπτικῶν φιλοσόφων, παρωδησάντων ἄλλο προγενέστερον ἀπόφθεγμα τοῦ ἐξ Ἀβδῆρων σοφοῦ· τελευταῖον ὅτι ἀντικρὺς καὶ σαφῶς ἀντίκειται πρὸς τὴν ὑγιᾶ φιλοσοφίαν καὶ τὸ χριστιανικὸν θρησκευμα. Ταῦτα δὲ ποιῶν ἐπιλαμβάνεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἀναπτύξῃ διὰ μακροτέρων καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ δόγματος καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐλεγξάντων αὐτὸ, ὅπως εὐχερέστερον πεισθῶσι τῶν Ἑλλήνων οἱ παῖδες, ὅτι ἔνεκεν τῆς ἀθέου ἐκείνης διδασκαλίας ἀπώλετο ἡ Ἑλλάς, οὐδὲ ὑπάρχει δυνατὸν νὰ σωθῇ ποτε, ἐὰν μὴ συνειδῇ ἕκαστος, ὅτι ἡ σωτηρία αὐτῆς ἐξήρτηται ἐκ φρονημάτων παντάπασιν ἐναντίων τῷ τοῦ «Νόμω καλῶν, νόμω κακῶν».

Τῆς ἀνασκευῆς προτέτακται σύντομος ἐρμηνεία τοῦ νόμου, ὃν ὁ Κοδρικᾶς παρενόησε καὶ παρηρμήνευσε. Νόμος δηλοῖ συνήθειαν· περιγράφων ὁ Ἡσίοδος πότε καὶ πῶς σκάπτουσι, σπεύρουσι καὶ θερίζουσιν οἱ γεωργοί, ἐπιλέγει «οὗτός τοι πεδίων πέλεται νόμος», νοεῖ δὲ οὐχὶ παλαιοῦ νομοδότου θεσμούς ἐγγράφους, ἀλλὰ τὴν συνήθειαν. Κυρίως εἰπεῖν πρωτίστη τοῦ νόμου ἐγγύσια ἦτο ἀναμφισβητήτως ἡ συνήθεια, διότι ὑπὸ ταύτης ἐκυβερνήθησαν οἱ ἄνθρωποι πρὶν συνταχθῶσι νόμοι πολιτικοί. Ὡς δὲ καὶ νῦν ἐτι καλεῖται ἡ συνήθεια νόμος ἄγραφος, οὕτω καὶ ὁ γραπτὸς πολιτικὸς νόμος δυνατὸν νὰ κληθῆ συνήθεια ἔγγραφος. Ἐθνη, ὀρθὰ ἔχοντα ἔθιμα καὶ ἤθη, ὀρθὰς περὶ πραγμάτων ὑπολήψεις καὶ δόξας ἦτοι ὀρθοὺς νόμους ἀγράφους, τῶν ἀδυνάτων εἶναι νὰ μὴ ἔχωσι καὶ ὀρθοὺς νόμους γραπτούς. Ἐκ τοῦ νόμου ἔλκουσι τὴν ἀρχὴν τὰ νομίζω ἦτοι δοξάζω, ὑπολαμβάνω καὶ τὰ νομιζόμενα καὶ νόμιμα ἦτοι τὰ δοξαζόμενα καὶ ὑπολαμβάνόμενα.

Κατὰ ταύτην δὴ τὴν σημασίαν «τῆς ὑπολήψεως καὶ τῆς δόξης» ἐδίδαξεν ὁ Δημόκριτος, οὐχὶ ὡς ὁ Κοδρικᾶς διῖσχυρίσατο «νόμῳ καλόν, νόμῳ κακόν», ἀλλὰ «νόμῳ γλυκὺ, νόμῳ πικρόν». Πρὸς ὀρθὴν τῆς διαφορᾶς κατάληψιν σημειωτέον, ὅτι, κατὰ τὴν αἴρεσιν τοῦ Δημοκρίτου, αἱ αἰσθήσεις δὲν ὑπάρχουσιν ἀπλανῆς τῆς ἀληθείας κριτήριον διὰ τὸν ἀπλοῦν λόγον, ὅτι πλεονάκεις οἱ ἄνθρωποι διαφωνοῦσιν ἀλλήλοις ἐν τῇ κρίσει τῶν αἰσθητῶν. Γλυκύτητα αἰσθάνεται ὁ γευόμενος μέλιτος οὐχὶ ὅτι γλυκὺ ὑπάρχει τὸ μέλι καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ διότι αὐτὸς τὸ ὑπολαμβάνει τοιοῦτον· ἂν ἦτο γλυκὺ φύσει, οὔτε ὁ αὐτὸς ἄλλοτε θὰ τὸ εὔρισκε πικρόν, οὔτε ἕτερός τις διὰ τὴν ἀλλοίαν τῆς γευστικῆς αἰσθήσεως διαθέσειν. Παραπλήσιόν τι συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων. Τὸ δόγμα τοῦτο, εἴτε ὀρθόν, εἴτε μὴ, προσήρμοσεν ὁ Δημόκριτος αἰετοτε εἰς τὰ αἰσθητὰ, οὐδέποτε δὲ εἰς τὰ ἠθικά, ἅτινα ὑπέταξεν εἰς ἀλλοῖον κριτήριον, τὸν νοῦν· σαφεστέραν δὲ κατέστησε τὴν ἑαυτοῦ διδασκαλίαν καλέσας τὴν μὲν τῶν αἰσθήσεων κρίσιν σκοτεινὴν, τὴν δὲ τοῦ νοῦ γνησίαν καὶ ἱκανὴν νὰ διαφινώσκη τὴν ἀλήθειαν. «Δημόκριτος δὲ . . . . ὅτι μὲν ἀναιρεῖ τὰ φαινόμενα ταῖς αἰσθήσεσι, καὶ τούτων λέγει μηδὲν φαίνεσθαι κατὰ ἀλήθειαν, ἀλλὰ μόνον κατὰ δόξαν· ἀληθὲς δὲ ἐν τοῖς οὔσιν ὑπάρχειν τὸ ἀτόμους εἶναι καὶ κενόν· νόμῳ γὰρ, φησὶ, γλυκὺ καὶ νόμῳ πικρόν, νόμῳ θερμόν, νόμῳ ψυχρόν, ἕτεῃ δὲ ἄτομα καὶ κενόν. . . . Ἐν δὲ τοῖς Ἰκανόσι δύο φησὶν εἶναι γνώσεις, τὴν μὲν διὰ τῶν αἰσθήσεων, τὴν δὲ

«διὰ τῆς διανοίας· ὣν τὴν μὲν διὰ τῆς διανοίας γνησίην καλεῖ,
«προσμαρτυρῶν αὐτῇ τὸ πιστὸν εἰς ἀληθείας κρίσιν, τὴν δὲ διὰ τῶν
«αἰσθήσεων σκοτίην ὀνομάζει, ἀφαιρούμενος αὐτῆς τὸ πρὸς τὴν διά-
«γνωσιν τοῦ ἀληθοῦς ἀπλανές». Ταῦτα δὲ περὶ Δημοκρίτου παρέδωκε
Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς, μάρτυς τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιόπιστος, καθ' ὅσον
ἀνῆκεν εἰς τὴν αἴρεσιν τῶν Σκεπτικῶν, οἵτινες ἀνῆρουν τὸ κριτήριον
τοῦ νοῦ.

Ὁμόφρονες τῷ Δημοκρίτῳ ἐπὶ τῶν δύο κριτηρίων τούτων ἦσαν
οἱ σύγχρονοι Ἰμπεδοκλῆς καὶ Ἡράκλειτος. Ἐκεῖνος μὲν ἐδίδασκε
«κριτήριον εἶναι τῆς ἀληθείας οὐ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ τὸν ὀρθὸν
λόγον· οὗτος δὲ, ἀποδοκιμάζων ὡσαύτως τὴν αἴσθησιν καὶ λέγων
«κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὄφθαλμοί, καὶ ὄτα βαρβάρους ψυχὰς
ἐχόντων», ἀπεφαίνετο «κριτὴν τῆς ἀληθείας εἶναι τὸν λόγον οὐ τὸν
οἰονδήποτε, ἀλλὰ τὸν κοινὸν καὶ θεῖον. Πρόδηλον δὲ ὅτι ὁ μὲν
ὀρθὸς λόγος τοῦ Ἰμπεδοκλέους προϋποτίθησι νοῦν εἴτε οἴκοθεν εἴτε
θύραθεν ὀπισθοῦν δεδιδαγμένον καὶ ἡσκημένον, ὁ δὲ τοῦ Ἡρακλείτου
λεγόμενος κοινὸς καὶ θεῖος λόγος δηλοῖ τὴν θεόθεν λογικὴν δύναμιν,
ἣν κοινὴν ἔχοντες οἱ ἄνθρωποι κοινῶς καὶ ὁμοφώνως διακρίνουσι τὸ
ἀληθές τοῦ ψευδοῦς καὶ τὸ δίκαιον τοῦ ἀδίκου, οὔτε ὑπὸ νόμων προ-
διδασκόμενοι, οὔτε ὑπὸ τῆς ὑπολήψεως καὶ τῆς δόξης ἔθνους ἢ ἀνθρώπου
τινὸς χειραγωγούμενοι. Οὐχ ἤττον δὲ πρόδηλον καὶ τοῦτο, ὅτι, παρὰ
τὴν λογικὴν δύναμιν, τὴν διαγιγνώσκουσαν τὸ ἀγαθὸν, ὀφείλει νὰ ἔχη ὁ
ἄνθρωπος καὶ ἀποχρῶσαν δύναμιν ἠθικὴν ὅπως πράξῃ αὐτό· εἰ δὲ μὴ
τὰ πάθη ἐπανιστάμενα πολλάκις πολεμοῦσι κατὰ τῆς λογικῆς δυνάμεως
δεινότετον πόλεμον, οἷον προσφυῶς ἐχαρακτήρισαν ἡ μὲν παιδοκτόνος
Μήδεια εἰποῦσα

καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά,
θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων·

ὁ δὲ Ὀβίδιος ἐρμηνεύσας *Video meliora proboque, deteriora sequor*,
ὁ δὲ Παῦλος ἀναφωνήσας «βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου
ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου».

Σπουδαιότατον ὅμως ἐνταῦθα ἀναφέεται ζήτημα ἂν πράγματι
ἀληθεύει, ὅτι ὁ κοινὸς λόγος ἔχει τὴν ἀπονεμομένην αὐτῷ δύναμιν·
πότερον, ἀρκεῖ ἄρα γε τὸ ἀκαλλιέργητον τοῦ ἀγρίου λογικὸν νὰ δια-
κρίνη τῶν ἰδίων πράξεων τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀδικίαν, ἢ φαίνεται